

Kadyńscy malarze na ceramice

DR BARBARA POSPIESZNA
MUZEUM ZAMKOWE W MALBORKU

Królewski Warsztat Majoliki (Königliche Majolikawerkstatt Cadinen) został założony w 1904 r. w Kadytach, nad Zalewem Wiślanym przez Wilhelma II, króla Prus, późniejszego cesarza Niemiec, jako prywatna artystyczna manufaktura majoliki i terakoty. W początkowych latach, obok nielicznych prac w duchu secesji, produkcję cechowały historyzm, naśladownictwo majoliki włoskiego renesansu, a nawet swoisty synkretyzm stylowy polegający na zestawianiu w całość elementów lub cech dekoracji obcych sobie i realizacją ich dodatkowo w technikach im nieznanymi, jak np. technika szklwienia obca greckiemu, antycznemu malarstwu na ceramice [9, 14].

Wszystko to za sprawą upodobań cesarskich [5, 15]. I choć na pierwszej publicznej prezentacji w Hohenzollern-Kunstgewerbehaus Friedmann&Weber w Berlinie Jesienią 1907 r. oraz na kolejnej – w lutym 1910 r. w Domu Towarowym A. Wertheima przy Leipziger Platz (również w Berlinie) prace z Kadyt nie zostały zbyt przychylnie przyjęte [11], to sukces w roku następnym na światowej wystawie w Turynie [17], sprawił, że kontynuowano tę stylistykę w latach 20., a nawet 30., XX w.

W początkowym okresie działalności warsztatu współpracowali z nim wybitni rzeźbiarze, np. Ludwig Manzel (1858-1936), ówczesny kierownik artystyczny Kadyt, oraz Carl Begas (1845-1916), Louis Tuailon (1862-1919), Johannes Götz (1865-1934), Cuno von Uechtritz-Steinkirch (1856-1908), Ignatius Taschner (1871-1913), Adolf Gerhard Janensch (1860-1933), Ernst Westpfahl (1851-1926) czy Reinhold von Felderhoff (1865-1919), którzy wywodzili się z kręgu akademików drezdeńskich i berlińskich. Krótki epizod kadyński miał też austriacki artysta Emil Pottner (1872-1942) już wówczas słynny jako ceramik specjalizujący się w plastyce zwierzęcej. W całej historii warsztatu niewielu jest jednak znanych malarzy na ceramice.

Projektanci i malarze

Do I wojny światowej dla Kadyt pracowali: Paul Heydel (1854-1935), Karl Andreas Seeber (1855-1915), Oswald Bachmann (1872?-1914), Fritz Karl Gehrke (1855-1916). Po wojnie, od okresu inflacji, przez prosperity gospodarcze lat 30. aż po katastrofę II wojny światowej, działali tam tacy malarze na ceramice, jak: Wilhelm Dietrich, który został dyrektorem artystycznym manufaktury, Gustav Liedtke – kierownik malarni od lat 20. XX w., Tekla Schützner, Karl Kirschning (1908-1951), Karl Beyer a także cała rzesza adeptów przyuczonych do zawodu na miejscu w Kadytach. Spośród wymienionych artystów niektórzy kształcili się w szkołach zawodowych utworzonych przy manufakturach porcelany.

SŁOWA KLUCZOWE

przemysł artystyczny Hohenzollernów, kadyńska majolika, neorenesansowe wyroby, synkretyzm, Heydel Paul, Seeber Karl Andreas

KEYWORDS

Hohenzollern Industrial Art, Cadinen majolica, neo-Renaissance wares syncretism, Heydel Paul, Seeber Karl Andreas

Barbara Pospieszna

Doktor w zakresie nauk o sztuce; specjalizacja: historyczne systemy ogrzewania siedzib, architektura zamków krzyżackich w Prusach oraz zabytkowa ceramika i szkło. Od 1984 r. związana zawodowo z Muzeum Zamkowym w Malborku. Od 2007 r. kierownik Działu Sztuki i Rzemiosła Artystycznego. Od 2008 r. kurator ds. badań i zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku. Od 2004 r. wykładowca zabytkoznawstwa ceramiki na kierunku muzealnictwo w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu oraz Studiów Podyplomowych Muzealnych i Konserwatorskich tamże.
b.pospieszna@zamek.malbork.pl

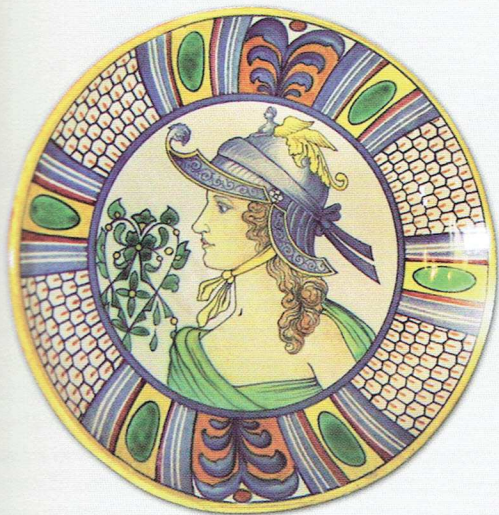
STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono historię artystycznego warsztatu majoliki i terakoty, założonego w 1904 r. w Kadytach, nad Zalewem Wiślanym przez Wilhelma II. Autorka omówiła główne tendencje występujące w twórczości ceramicznej i malarskiej oraz ich ewolucję do lat 20. XX w. Przedstawiła także sylwetki najwybitniejszych malarzy na ceramice związanych z Kadytami.

SUMMARY

Cadinen painters on ceramics

This article presents the history of artistic majolica and terracotta workshop, founded in 1904 in Kadyt, on the Vistula Lagoon by Wilhelm II. The author discussed the main trends in ceramic art and painting and their evolution up to the 20' Twentieth century also made silhouettes of the greatest painters on ceramics associated with Kadyt.

Fot. 1. Talerz majolikowy z głową Minerwy w lewym profilu (Kadyny 1905-1907, Paul Heydel, kolekcja prywatna).

Paul Heydel

Spośród malarzy na ceramice do najwybitniejszych należał Paul Heydel, absolwent dreźnieńskiej Szkoły Rzemiosła Artystycznego, a następnie Akademii Berlińskiej. Był przede wszystkim malarzem portrecistów, projektantem i typografem. Od roku 1905, już jako dojrzały twórca, rozpoczął współpracę z wilhelmińskim warsztatem ceramiki artystycznej, zapewne z polecenia Josefa Körnera¹ [8] wówczas nowego dyrektora technicznego kadyńskiej cegielni i warsztatu, który przybył tu z Królewskiej Manufaktury Porcelany w Berlinie. W początkowych latach działalności zakładu rola Heydela również była znacząca, bowiem przebywając w Berlinie wybierał wzory renesansowych majolik włoskich do kopiowania oraz projektował specjalnie dla Kadyn nowe, inspirując się najwybitniejszymi dziełami malarstwa europejskiego [16]. Manufaktura rozwijała się a asortyment produkowanych majolik poszerzał za pośrednictwem Oswalda Bachmanna, który jako intendent nadzorował realizację prac malarskich na miejscu w Kadynach i sam również próbował powielać wzory wybrane przez Heydela. Jednak kopie doskonałe technicznie, ale tępe i brudne w kolorystyce nie spodobały się krytykom drugiej, indywidualnej kadyńskiej wystawy w Berlinie w 1910 r.

Spotkanie z Alfredem Messelem

Z kolei z krótkiej współpracy Heydela z architektem Alfredem Messelem (1853-1909) powstała ciekawa seria kadyńskich albarelli szpulowych na profilowanych stopach, na których artysta malował figuralne i heraldyczne medaliony inspirowane majoliką włoską. Na wielu naczyniach (model nr 27)², flizach (model nr 196) i plakietach pojawiały się typowa dla manieri artysty sylwetka kroczącego koguta z fantazyjnym ogonem, nawiązująca do wyrobów

majolikowych z ośrodka we Florencji. Na lustra talerzy dekoracyjnych przenosił interesujące dzieła malarstwa włoskiego ze słynnych kolekcji muzealnych i prywatnych (talerze w katalogu firmowym z 1910 r.). Na jednym znajduje się popiersie w wizerunku profilowym Beatrycze d'Este (model nr 186), według oryginału Ambrogia de Predis (z warsztatu Leonarda da Vinci) ze zbiorów mediolańskiej biblioteki „Abrosiana”, na drugim – grupa figuralna „Madonna tronuująca z Dzieciątkiem i świętą” z prywatnej kolekcji Alfreda Pringsheima³. Dekoracje z najpiękniejszych talerzy majolikowych, tzw. zaślubinowych lub typu *Belle* z portretami kobiecymi z ośrodka w Casteldurante, Heydel nieco modyfikował a inne tematy ujmował synkretycznie, np. talerz z głową Minerwy w hełmie (fot. 1), w katalogu firmowym z 1910 r. anonsowany jako *Teller mit Ritterkopf* (model nr 117).

Płytki ściennie

Największą popularność przyniosły jednak artyście płytki ściennie. Przedstawiały przede wszystkim motywy bawiących się nagich puttów lub współczesnych dzieci, z których układano wielkoformatowe obrazy (panneaux), fryzy czy supraporty. Najbardziej znane to majolikowe fryzy z willi Kretschmar w Berlinie-Wansee, w dreźnieńskiej Zawodowej Szkole Rzemiosła i w auli Ośrodka Wychowawczego w Zehlendorf. Nic nie wiadomo o miejscu powstania dzieł Heydela. Nie jest pewne, czy wszystkie z majolikowych obrazów ściennych powstały w Kadynach. Być może w miejscowym zakładzie artysta wykonał dla dyrektora berlińskiej Manufaktury Porcelany Conrada Schomburga (Berliner Porzellan Manufaktur Conrad Schomburg & Co. G.m.b.H.) płytki ściennie do obrazów w jego willi w Berlinie Teltow. Jeden z projektowanych panneaux znajdował się w holu willi fabrykanta i przedstawiał widok berlińskiego zamku a drugi, umiejscowiony w przedsionku - dwoje dzieci zafascynowanych oglądaniem pejzażem.

Ścienne portrety

Ścienne portrety ceramiczne autorstwa Heydela, podobnie jak wymienione już fryzy z puttami dźwigającymi girlandy, były przeznaczone do wystroju wnętrza pałacu cesarskiego w Kadynach. Były to portrety Wilhelma II i cesarzowej Augusty malowane kobaltem na surowym, białym szklawie cynowym. Jeden taki obraz z pełnfiguralem portretem cesarza zachował się w Hotelu Atlantyk w Hamburgu [4]. Jego autorstwa były też dwa owalne medaliony z portretami: Fryderyka Wilhelma I Pruskiego, elektora Brandenburgii i Fryderyka II Wielkiego (wys. ok. 70 cm, szer. ok. 50 cm). Ekspozowano je na przełomie czerwca i lipca 1910 r. na II Wystawie Przemysłu Ceramicznego, Cementowego i Wapienniczego w Berlinie [6]. Portrety te zostały namalowane walorowo i naturalistycznie pigmentem brązowym. Następnie artysta przeniósł je na duże talerze ściennie (modele nr 128, 128a, śr. 52 cm), które malowano sepią lub kobaltem w manierze holenderskiej.

Karl Andreas Seeber

Fotograficznie realistyczny, pełnfiguralem portret Wilhelma II w mundurze admirała marynarki wojennej ułożono z flizów ściennych nad kominkiem w sali ekspozycyjnej wspomnianej wystawy. Portret cesarza w owalnym medalionie został namalowany sepią. Oba były autorstwa Karla Andreasa Seebera, jednego z wybitniejszych uczniów w klasie malarstwa historycznego Antona Wernera (1843-1915), profesora Berlińskiej Akademii Sztuki, wieloletniego prezesa Powszechnego Niemieckiego Stowarzyszenia Artystów Sztuki (Allgemeine Deutsche Kunstgenossenschaft). Z tego zapewne powodu artysta był rekomendowany przez profesora cesarzowi i odnotował w swojej karierze epizod kadyński. W katalogu firmowym warsztatu z roku 1910 przedstawiającym asortyment

1. Josef Körner (1872-?) chemik wykształcony na uniwersytetach w Strasburgu i Lipsku. Asystent na uniwersytecie w Erlangen, gdzie przez dwa lata pracował eksperymentalnie nad składem porcelany i barwnikami. W l. 1901-1905 pracował w laboratorium KPM w Berlinie. W l. 1905-1907 był dyrektorem technicznym Królewskiego Warsztatu Majoliki w Kadynach. Od 1907 r. był redaktorem czasopisma branżowego „Sprechaal-Kalender für die Keramik, Glas- und Verwandten Industrien”.

2. Numery modeli podano zgodnie z katalogami firmowymi warsztatu z l. 1907 i 1910.

3. Alfred Pringsheim (1850-1941) – żydowskiego pochodzenia światowej sławy matematyk urodzony w Oławie na Śląsku, mecenas sztuki i jeden z największych, przedwojennych kolekcjonerów dzieł renesansu włoskiego w tym ogromnej kolekcji majoliki (435 szt.), opracowanej przez Otto von Falke [Majolikasammlung Alfred Pringsheim in München, Sijthoff, Leiden 1914 Bd. 1, 1923, Bd. 2], który został zmuszony przez nazistów do zlicytowania całej kolekcji w czerwcu 1939 r. w Domu Aukcyjnym Sotheby w Londynie. Majoliki z tej kolekcji zasilają zbiory najważniejszych muzeów na świecie, m.in. Metropolitan Museum w Nowym Jorku, Getty Museum w Toronto, Luwru, British Museum w Londynie, kilku berlińskich muzeów, a nawet muzea w dalekiej Australii.

Fot. 2. Talerz majolikowy z wizerunkiem pięknej kobiety w stroju historycznym (Kadyny, przed 1909 r., Oswald Bachmann, kolekcja prywatna)

Fot. 3. Talerz z portretem Rafaela (Kadyny, przed 1909 r., Oswald Bachmann, kolekcja prywatna)

Fot. 4. Talerz z portretem Fryderyka Wielkiego (Kadyny, po 1910 r., Wilhelm Dietrich, kolekcja prywatna)

produkowanych wyrobów znajduje się jedna z ciekawszych jego prac – talerz z portretem Rembrandta. Został on namalowany w kolorowo i naturalistycznie ciemnoniebieskim, kobaltowym, barwnikiem na białym tle. Serie portretowe znanych osobistości historycznych, związanych z dynastią panującą, jak również najwybitniejszych malarzy europejskich były malowane przez Heydela, Seebera, Bachmanna i Dietricha w różnych okresach działalności warsztatu, nawet po abdykacji cesarza.

Oswald Bachmann

Wspomniany wcześniej Oswald Bachmann prawdopodobnie przez krótki czas doskonalił swój fach w miśnieńskiej i berlińskiej manufakturze porcelany. Być może w berlińskiej pobierał nauki jeszcze pod okiem Alberta Heinecke ówczesnego dyrektora technicznego KPM (Königliche Porzellan-Manufaktur) lub jego następcy Josefa Körnera, który w 1905 r. związał się z Królewskim Warsztatem Majoliki w Kadynach, gdzie w latach 1905-1909 Bachmann zatrudniony był jako intendent i malarz na ceramice.

W Kadynach pozostawił kilka modeli dekoracji wzorowanych na talerzach z Deruty, choć w obu katalogach firmowych warsztatu widnieje mylna nazwa Urbino. Z innych jego realizacji na uwagę zasługuje malowany z dużym znanstwem warsztatowym talerz w typie *piatto da pompa*, który prezentowano na obu wystawach kadyńskich w Berlinie (model nr 24 lub 144). Przedstawiał on profilowy, lewostronny, wizerunek pięknej kobiety w stroju renesansowym na tle wici roślinnych i skręconej fantazyjnie banderoli z sentencją w języku włoskim *Kto dobrze kieruje swoją łodzią, zawsze zawija do portu* (fot. 2). Spod jego pędzla wyszedł również portret Rafaela malowany w manierze holenderskiej kobaltem na białym tle (fot. 3). W tym konkretnym egzemplarzu widoczne jest duże, warsztatowe naśladownictwo portretowych prac malarskich Paula Heydela.

W 1909 r. artysta założył własne przedsiębiorstwo pod nazwą „Ostdeutsche Keramische Werke. Oswald Bachmann”. Już w następnym roku na krajowej wystawie rzemiosła artystycznego w Olsztynie [7] zaprezentował swoje pierwsze ceramiki, które zostały przyjęte przychylnie. Były to m.in. płytki ściennie z motywem rozet, różnego rodzaju wazony, doniczki i talerze o dekoracji reliefowej i malowane naczynia w kadyńskiej manierze, naśladowujące ceramikę antyczną. Artysta jednak na tym nie poprzestał. Po utworzeniu Królewskiej Bawarskiej Zawodowej Szkoły Ceramiki (Königlich Bayerischen Fachschule für Porzellanindustrie) w Selb doskonalił swój fach w klasie profesora Fritza Klee. Z tego okresu znane są projekty naczyń Bachmanna w kształcie urny wykonane w porcelanie (nr modeli 303, 315). Ponadto ceramik specjalizował się w naczyniach

dekoracyjnych zdobionych ornamentyką secesyjną, malowanych farbami muflowymi. Znakowane one były czarnym, owalnym stemplem z trójkątną tarczą, w której polu znajdowały się rozmieszczone symetrycznie trzy mniejsze, czarne tarcze, a ponad główną tarczę - banderola z napisem Bachman [19]. Znakowanie to nieco przypominało stempel Zakładów Porcelanowych w Selb i był to drugi stempel Bachmanna, zapewne po przeniesieniu warsztatu z Elbląga do Berlina-Lankwitz.

Fritz Karl Gehrke

Bardzo krótko malowaniem ceramiki kadyńskiej, pod czujnym okiem Ludwiga Manzla zajmował się Fritz Karl Gehrke, berliński malarz i ilustrator. Jednak jego realizacje nie są znane. Wiadomo tylko, że były to prace studyjne. Można domniemywać, że na kursie projektowania Moritza Maurera (1836-1916) w Rzymie w latach 90. XIX w. artysta zapoznał się też z techniką malowania na ceramice motywów roślinnych.

Wilhelm Dietrich

Od 1908 r. przy Heydelu praktykował Wilhelm Dietrich, absolwent Ceramicznej Zawodowej Szkoły w Lichte, który nieco wcześniej zdobywał doświadczenie w Fabryce Porcelany Lorenz Hutschenreuther w Selb. Artysta ten początkowo wykonywał portrety cesarza Wilhelma II i Fryderyka Wielkiego (model nr 128) podobne warsztatowo do tych u Heydela, ale malowane lekko, szkicowo, bez zbytej dbałości o wykończenie obrazu. Także on, podobnie jak większość adeptów malarstwa na ceramice w Kadynach, wykonywał wcześniej zaakceptowane przez Wilhelma II majolikowe talerze dekoracyjne w stylu włoskim. Do ciekawszych, bardzo dobrze opracowanych malarsko realizacji należy talerz z portretem profilowym kobiety w stroju renesansowym (model nr 124), dedykowany Zarządowi Królewskiego Warsztatu Majoliki w Kadynach w roku 1910 [9].

Zarówno Heydel, jak Bachmann czy Dietrich sygnowali większość swoich prac malarskich – zwłaszcza tych lepszych pod względem artystycznym (fot. 5).

Fot. 5. Sygnatura malarska Oswalda Bachmanna (Kadyny, przed 1909 r.)

Te, które pochodziły z ich wzorników czy były projektami kopiowanymi w późniejszym okresie działalności warsztatu nie nosiły indywidualnego znakowania ich autorów, stąd duża trudność w atrybucji prac.

W ciężkich czasach po I wojnie światowej warsztatowi kojarzonemu z osobą Wilhelma II groził upadek. Mimo to, dzięki operatywności Wilhelma Dietricha udało się podtrzymać produkcję warsztatu, wracając do sprawdzonych modeli z okresu historyzmu. Wprowadzano ponownie motywy oraz ornamentykę orientálną i egzotyczną, w czym Dietrichowi pomagała Tekla Schützner, artystka o bliżej nieznanym pochodzeniu. Gdzie uczyła się zawodu nie wiadomo. Na podstawie relacji Eriki, córki architekta Artura Kicktona, można jedynie przypisać jej takie naczynia jak bombonierki, puzderka i wazony, które dekorowała motywami inspirowanymi ceramiką antyczną grecką i etruską (fot. 6) oraz mauretańsko-marokańską i bliskowschodnią [10].

Młodzi adepci ceramiki

Lata 20. XX w. przyciągały do Kadyn młodych adeptów ceramiki wykształconych w różnych szkołach i warsztatach zawodowych. Jednym z nich był Gustav Liedtke, który doświadczenie zawodowe zdobywał w warsztacie ceramiki artystycznej Andreasa Zimmermanna w Tolkmicku, który jako młody człowiek, współpracując zawodowo z warsztatem kadyńskim, przeszedł szkolenie w Zawodowej Szkole Ceramiki w Bolesławcu Śląskim pod kierunkiem Wilhelma Pukalla. Kontakty jego pracodawcy pomogły Gustawowi Liedtke w otrzymaniu najpierw stanowiska malarza, a następnie kierownika malarni kadyńskiej [18]. Razem z Wilhelmem Dietrichem i Teklą Schützner kontynuował swoje eksperymenty ze składem chemicznym pigmentów farb malarskich. Nadzorował też całą produkcję malarską warsztatu, dbając o jakość techniczną wyrobów.

Krótki epizod kadyński miał w młodości również Karl Kirschning (1908-1951), który przybył do Kadyn w 1925 r. z Fabryki Porcelany we Fraureuth pod Żytawą na Łużycach, gdzie w latach 1923-1925 uczył się zawodu malarza na ceramice. W warsztacie kadyńskim malował talerze w manierze etruskiej. Produkcję podobnie dekorowanych talerzy zainicjowano jeszcze przed 1907 r. – znalazły się już w pierwszym katalogu firmowym (modele nr 6, 125). Do prac Kirschninga należały talerze dekoracyjne i wazony z przedstawieniami zaprzęgów konnych, rydwanów. W motywach figuralnych tych naczyń, ze względu na charakterystyczne opracowanie graficzne sylwetek, zwłaszcza wydłużonych wąskich głów zwierząt rozpoznawalny jest trochę naiwny styl artysty [12].

r(ot)-g(old)-b(lau)

Z końcem lat 20. XX w. warsztat kadyński zmienił swoją stylistykę. Odszedł od produkcji historyzującej na rzecz stylistyki art déco. Wciąż poszukiwał nowych rozwiązań technicznych, wprowadzając do produkcji na szerszą skalę drobną plastikę zwierzęcą w wersjach kamionkowej i majolikowej, natomiast dla naczyń rozpoznawalną gamę barwną określaną r(ot)-g(old)-b(lau) (czerwony-złoty-niebieski), która w krótkiej historii produkcji Kadyn stanowiła nową, ostatnią już jakość.

Autorzy zdjęć: 1, 2, 6 – Barbara Pospieszna; 3, 5 – Alina Sawicka; 4 i zdjęcie portretowe Autorki – Lech Okoński

Opracowanie ilustracji do druku Lech Okoński na zlecenie Muzeum Zamkowego w Malborku

Fot. 6. Talerz z rydwanem w manierze etruskiej (Kadyny, 1925 r., malarz nieznan)

LITERATURA

- [1] <http://www.artnet.com/artists/paul-heydel/medaillonbildnis-gro%C3%9Fer-kurf%C3%BCrst-Abq2v6NwFzLkMiHuxabEAw2>
- [2] <http://www.artnet.com/artists/paul-heydel/medaillonbildnis-friedrich-der-gro%C3%9Fe-f0ZJu498EePu8tnIFOXNg2>
- [3] <http://venetianred.net/2009/06/27/the-history-of-lace-in-seven-portraits-beatrice-deste/>
- [4] Barfod J.: *Des Kaisers Keramik. 100 Jahre Königliche Majolica-Werkstätten Cadinen*, Ostpreußischen Landesmuseum Lüneburg, Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2003
- [5] Bartel P.: *Cadinen auf der Ausstellung 1910* [w:] „Keramische Rundschau” 1910 nr 29, s. 331-333
- [6] *Von der III. Ton-, Zement- und Kalk- Industrie-Ausstellung in Berlin Baumschulenweg* [w:] *Berliner Architekturwelt, Zeitschrift für Baukunst, Malerei, und Plastik*, 13. Jg., 1911, H. 5, s. 165-210
- [7] *Gewerbeausstellung zu Allenstein* [w:] *Elbinger Zeitung* den 3. 1910, nr 127
- [8] *Journal of the American Ceramic Society, A Monthly Journal Devoted to the Arts and Sciences Related to the Silicate Industries*, ed. Publication Office: 211 Church St., Easton Pa., 1923 vol. 6
- [9] Pospieszna B., Mierzwiński M. (red.): *Kadyny. Ceramika z Królewskiego Warsztatu Majoliki (1904-1944)*, katalog wystawy ze zbiorów Ostpreußisches Landesmuseum w Lüneburgu, Muzeum Zamkowego w Malborku i prywatnych kolekcji pp. Helmuta Niederhausa i Ryszarda Formeli (czerwiec-wrzesień 1999 r.), Wydawca Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 1999
- [10] Kickton E.: *Erinnerung an Cadinen* [w:] „Westpreußen Jahrbuch”, 1957 nr 7, s. 113-118
- [11] *Zum Cadinen Jubileum* [w:] *Kunstgewerbeblatt. Vereinsorgan der Kunstgewerbevereine, Neue Folge* 18, Leipzig 1910, s. 198
- [12] Kühnberg L.: *Der Hollsteltzer Maler Karl Kirschning (I)*, „Forstkurier”, 18. Jg., 12. Ausgabe vom den 21. Dezember 2012, s. 17
- [13] Pospieszna B.: *Kadyny. Wilhelmińska fabryka terakoty i majoliki 1903/4-1945* [w:] „Szkło i Ceramika” 55, 2004, s. 36-40
- [14] Pospieszna B.: *Ceramika kadyńska w zbiorach Edwarda Parzycha*, Wydawca Edward Parzych, Wydawnictwo FOTO LINER S.C., Elbląg 2012
- [15] Seidel P.: *Der Kaiser und die Kunst*, Berlin 1907
- [16] *The Studio An Illustrated Magazine of fine & Applied Art*, 1907 No. 1, s. 74
- [17] *Cadinen in Turin pramiert, – Etwas von Cadinen* [w:] *Tonindustrie-Zeitung*, 35. Jg. 1911
- [18] *Cadiner Majolika*, hrsg. v. M. Wolf, Verlag Margot Wolf, Gegenbach 1988
- [19] Zühlsdorf D.: *Keramik-Marken Lexikon. Porzellan und Keramik Report 1885-1935 Europa (Festland)*, Arnoldsche Art Publisher, Stuttgart 1994